

4

મધ્યયુગીન સ્થાપત્યો, શહેરો, વેપારી અને કારીગરો

અધ્યયન નિષ્પત્તિ : SS 7.14 મધ્યયુગીન સમયગાળા દરમિયાન એક સાથે થતી મુખ્ય ઐતિહાસિક પ્રગતિઓ દર્શાવે છે.

SS 7.16 મધ્યયુગીન સમયગાળા દરમિયાન થયેલ સામાજિક-રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરે છે.

SS 7.19 મંદિરો, કબરો અને મસ્જિદોનાં ઉદાહરણો દ્વારા વિશિષ્ટ શૈલી અને ટેકનોલોજીથી બંધાયેલા સ્થાપત્યોનું વર્ણન કરે છે.

શૈક્ષણિક મુદ્દા : → મધ્યયુગીન સ્થાપત્યો. → ભારતનાં સ્થાપત્યો.
→ ગુજરાતનાં રાજ્યો. → ચિત્રકલા, સંગીત, સાહિત્ય, લોકનૃત્ય અને હસ્તકલા.
→ શહેરીકરણ.

પ્રશ્ન - 1 નીચે આપેલા દરેક પ્રશ્નના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ☐ માં લખો.

- નીચેનામાંથી કયું વિધાન ખોટું છે.
(A) કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર કાળા પેગોડા તરીકે ઓળખાય છે.
(B) મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલું છે.
(C) પાટણ શહેરના પટોળા પ્રખ્યાત છે.
(D) બારમી સદીમાં ભીમદેવ સોલંકી દ્વારા સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો.
- ભારતમાં રાજપૂત યુગનો સમયગાળો એટલે....
(A) ઈ.સ. 700 થી ઈ.સ. 1200
(B) ઈ.સ. 800 થી ઈ.સ. 1200
(C) ઈ.સ. 600 થી ઈ.સ. 1300
(D) ઈ.સ. 700 થી ઈ.સ. 1300
- નીચેના પૈકી કયું સ્થાપત્ય નથી ?
(A) વિજય સ્તંભ
(B) પાટણનું પટોળું
(C) રાણીની વાવ
(D) મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર
- નીચેનામાંથી કયું સ્થાપત્ય અલગ પડે છે ?
(A) ઉપરકોટ
(B) આગ્રાનો કિલ્લો
(C) લાલ કિલ્લો
(D) કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર

☐ બધા સાચા છે.

☐ A

☐ B

☐ D

5. રૂદ્રમહાલય નીચેનામાંથી શાની સાથે સંકળાયેલ છે ?

C

- (A) ચિત્રકલા (B) નૃત્ય કલા
(C) સ્થાપત્ય (D) સંગીત કલા

6. હિતોપદેશ ગ્રંથના રચયિતા કોણ છે ?

B

- (A) જયદેવ (B) નારાયણ
(C) કલિદાસ (D) બાણભટ્ટ

7. આકારિઆ કઈ કલા સાથે સંકળાયેલ હતાં ?

B

- (A) સ્થાપત્ય (B) ચિત્રકલા
(C) સંગીત કલા (D) સાહિત્ય

8. સોમનાથ મંદિર :: વેરાવળ, ઉપરકોટ ::

C

- (A) ગાંધીનગર (B) અમદાવાદ
(C) જૂનાગઢ (D) પાટણ

9. સંગીત સુધાકર નામનો ગ્રંથ કોણે લખ્યો ?

C

- (A) ચંદબરદાઈ (B) હરપાલદેવ
(C) સારંગદેવ (D) તાનસેન

10. સોમનાથ :: હમીરજી ગોહિલ :: જામનગર ::

C

- (A) મીનળદેવી (B) રાણકદેવી
(C) સુરજ કુંવરબા (D) રાણી ઉદયમતી

પ્રશ્ન - 2

બંધ બેસતાં જોડકાં રચો.

વિભાગ - (અ)	ઉત્તર	વિભાગ - (બ)
1. જરી ભરત	1. E સુરત	A. પાટણ
2. કીર્તિતોરણ	2. D વડનગર	B. જૂનાગઢ
3. રાણીની વાવ	3. A પાટણ	C. જેતપુર
4. અડી કડીની વાવ	4. B જૂનાગઢ	D. વડનગર
5. બાંધણી	5. C જેતપુર	E. સુરત

પ્રશ્ન - 3 નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં લખો.

1. દીવાન-એ-આમ અને દિવાન-એ-ખાસ જેવી ઈમારતો ક્યાં આવેલી છે ?

ઃ દીવાન-એ-આમ અને દિવાન-એ-ખાસ જેવી ઈમારતો દિલ્લીમાં આવેલી હતી કિન્તામાં આવેલી છે.

2. આરામબાગ ક્યાં આવેલ છે ?

ઃ આરામબાગ આગ્રામાં આવેલું છે.

3. તરૈકેતરનો મેળો માણવા દેશ-વિદેશના લોકો શા માટે આવે છે ?

ઃ તરૈકેતરના મેળામાં દુકાણાઓ ખોલાયેલા હોવા માટે દેશ-વિદેશના લોકો ગુજરાત આવે છે.

4. ગુજરાતમાં ભવાઈ ભજવવાનું શ્રેય કોને ફાળે જાય છે ?

ઃ ગુજરાતમાં ભવાઈ ભજવવાનું શ્રેય અમીર તૈમૂર શાહના કાળે મળે છે.

5. શર્મિષ્ઠા તળાવ ક્યાં જોવા મળે છે ?

ઃ શર્મિષ્ઠા તળાવ ગુજરાતના વડોદરામાં જોવા મળે છે.

6. યુનેસ્કો દ્વારા ગુજરાતના કયા સ્થાપત્યને વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે ?

ઃ- યુનેસ્કો દ્વારા ગુજરાતમાં સોમનાથ રામ ભાગદેવ પ્રધમનાં જાનો ઉદયમતીએ બંધાવેલ વાવન વાડે કેરોદેજ સાઈટનો દરજ્જો આપવામાં આવેલો છે.

7. રૂદ્રમહાલય ક્યાં આવેલ છે ?

ઃ- રૂદ્રમહાલય શિવપુરમાં આવેલ છે.

8. અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?

ઃ- અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના ઈ.સ. 1491 માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે કરી હતી.

9. અડાલજની વાવ કોણે બંધાવી હતી ?

ઃ- અડાલજની વાવ રાણી રૂકમિણીએ ઈ.સ. 1498 માં તોમના પતી રાણા વિદ્યસેનકુળે બાંધવાની હતી.

10. હાજે કુતુબની રચના કોણે કરેલી ? અત્યારે એ કયા નામે ઓળખાય છે ?

ઃ- હાજે કુતુબની રચના અમદાવાદના સુલતાન કુતુબશાહ "હાજે - કુતુબ" નામનું સ્મૃતિ સ્થંભ નિર્માણ કરાવ્યું હતું, જે પછીથી 'હાજે કુતુબ' તરીકે ઓળખાતું બન્યું.

પ્રશ્ન - 4 મને ઓળખો.

1. મેં પાલિતાણાના શેત્રુંજય ડુંગર પર જૈન મંદિરો નિર્મિત કરાવ્યા.	:- પાદાભિષેકના નામના જૈન મુની
2. મેં પદ્માવત નામનો ગ્રંથ લખ્યો.	:- મહમદ મયમી
3. મેં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું.	:- સિદ્ધરાજ ક જયસિંહ
4. મારું મૂળ નામ ગિરિદુર્ગ હતું.	:- ઉપદેશના કિલ્લો
5. કોણાર્કના સૂર્ય મંદિરનું નિર્માણ મારા સમયમાં થયું હતું.	:- ગંગાવંશના રાજા નરસિંહવર્માન પ્રથમ.

પ્રશ્ન - 5 યોગ્ય શબ્દો વડે નીચેનાં વિધાનોની ખાલી જગ્યા પૂરો.

- તાંજોરનું જોઈબ્બર મંદિર મંદિર તે સમયનું સૌથી ઊંચું મંદિર ગણાતું.
- આગ્રામાં આવેલ તાજમહલ ભારતના સ્થાપત્ય કલાના વારસાને ગૌરવાન્વિત કરે છે.
- શીખ ધર્મનું પ્રખ્યાત સુવર્ણમંદિર શ્રી અમૃતસર શહેરમાં આવેલું છે.
- મીનજદેવીએ ધોળકામાં મલાવ તળાવ તળાવ બંધાવ્યું.
- મધ્યયુગીન ચિત્રકલાના ગુપ્તકાળ ચિત્રાવલિ અને કુશાનામા વિશિષ્ટ ગ્રંથો હતા.

પ્રશ્ન - 6 નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર બે-ત્રણ વાક્યોમાં લખો.

- ગુજરાતમાં મધ્યયુગીન આવેલા સ્થાપત્યોનાં નામ જણાવો.
:- ઉપદેશના કિલ્લો, અકી-કકી વાવ, નવધાન કુવો, મોઢિયાનું મુર્ચમંદિર, વાગોનો વાવ, સિદ્ધપુરનો રૂઢમહાલય, મલાવ તળાવ, મુનસર તળાવ, સફુઆલિંગ તળાવ, કોર્તિતળાવ, શર્મિસ્ટ તળાવ, સોદા બૈંધની બાજી, પાલીતાણાના જૈન મંદિરો અને પાળયા મધ્યયુગીન ગુજરાતના સ્થાપત્યો છે.
- મધ્યયુગમાં સંગીત ક્ષેત્રે થયેલું પ્રદાન જણાવો.
:- દિલ્લી સલ્તનતકાળ દરમિયાન બારતીયા સંગીતની આદી દસ્તાવિઝ શૂરી સંગીતની શરૂઆત થઈ. આ સમયનાં અસીર

ખુશારો મકુબ જંગીતકાર હતો. તેણી કવાલીની શીઘ્ર કરી હતી. મુઘલ બાદશાહ સંગીતનો મહાકાર હતો. તેના દરબારમાં વિરાજમાન લાલસીંગ શાસ્ત્રીય સંગીતનો સૌથી મહુબા કરાવતો હતો.

3. લાલ કિલ્લા વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

શાહજહાંએ દિલ્લીમાં ઇ.સ. 1638માં લાલ કિલ્લો બાંધ્યો હતો. મુઘલશૈલીમાં બનીલા આ કિલ્લાનો લાલ પથ્થરનો ઉપયોગ થયેલો. શાહજહાંએ આ કિલ્લાની અંદર પ્રાંતજ્ઞા નામ પડેલી 'શાહજહાંના બાદ' નામનું નગર વસાવ્યું હતું. તેમાં તેણી દીવાન-અ-આમ, દીવાન-અ-ખાસ, રંગમંડલ, મુસતાજનો શીશમંડલ વગેરે બનાવેલી.

4. દિલ્લીમાં આવેલા મધ્યયુગીન સ્થાપત્યોનાં નામ જણાવો.

મસામસ્જિદ, કુતુબમિનાર, કૌંઝિ-અ-ખાસ, અલાઈ દરવાજા, સીરીની કિલ્લી, કૌંઝિ લુગલકે બનાવેલી મસ્જિદી અર્નો ગર્ડેની,

5. ગુજરાતની હસ્ત કલા વિશે ટૂંકમાં જણાવો.

ગુજરાતના લોકોના પરિવેશમાં અત્યંત પુરાણી વિવિધતા પુલર્તે છે. ગુજરાતની કલા-કારીગરીમાં કર્ણવું ભરતકામ અર્નો મીલીકામ; પારળાના પટોળા, સમનગર અર્નો જીલપુરની મર્નોફર હુઝાઈનીવાળી બાંધણી, પારળામાં કૌંક અગિયારમી-બારમી સદીથી પારળાના કુશળ કારીગરોએ બનાવેલા પટોળા વિશ્વ ભરમાં પ્રખ્યાત થયાં છે.

પ્રશ્ન - 7 નીચે આપેલ પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી આપો.

1. શિલ્પકલા શિલ્પીના મનમાં મગતા ભાવોની દીગી. કુપોડી વડે પામળા પર કુંડાકિત કરવાની કલા ચીટલી શિલ્પકલા. સ્થાપત્ય માટે 'શિલ્પશાસ્ત્ર' શબ્દ પણ વપરાય છે. સ્થાપત્ય ની સરળ અર્થ બાંધકામ અર્થે પણ વાપરવામાં આવે છે.
2. સ્થપતિ કોઈ વ્યક્તિ તેના મનમાં મગતા ભાવોનો, દીગી, કુપોડી વડે પામળા, લાકડા, ઘાતુ પર કુંડારે તો તે વ્યક્તિને સ્થપતિ કહેવાય. કુંડમા, સ્થાપત્યકલામાં નિપુણ વ્યક્તિને 'સ્થપતિ' કહેવાય.
3. ગોપુરમ દક્ષિણ ભારતમાં મંદિરોમાં પ્રવેશ માટે ઉંચા કલાત્મક પ્રવેશદ્વાર કહેવાય છે, જેને ગોપુરમ કહેવામાં આવે છે. ગોપુરમ નું સ્થાપત્ય ઉપરથી અર્ધગોળાકાર હોય છે. ગોપુરમ એ દક્ષિણ ભારતીય મંદિર સ્થાપત્યની એક વિશિષ્ટતા છે.
4. પાળિયા ગુજરાતમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય તરીકે પાળિયાની સમાવીશ વાપરવામાં આવે છે. પાળિયા સાથે કોઈ વાદ્ય સાધન સંકળિત હોય છે. મોટે ભાગે આવા વાદ્યોના પાળિયા વૃદ્ધસ્થાન સ્થાપના લીમના સ્થાપના સ્થળે બાંધવામાં આવે છે. આ પાળિયાની વર્ષમાં લેની તિથી પુનાની પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવતી હોય છે.

5. સ્થાપત્ય સ્થાપત્ય માટે 'જાલસાસ્ત' શબ્દ પણ વપરાય છે. સ્થાપત્યની સરળ અર્થ બાંધકામ થયેલી થાય છે. મણી, ગાંધી, કુવાચી, કિલ્લાચી, મિનારાચી, મંદિરો, મસ્જીદો વગેરેનાં બાંધકામની સ્થાપત્ય કહે છે. સ્થાપત્ય કલામાં વિપુલ વ્યક્તિત્વ 'સ્થપતિ' કહેવાય છે.

પ્રશ્ન - 8 ટૂંકનોંધ લખો.

1. સોમનાથ મંદિર.

ગીર- સોમનાથ જિલ્લાના વેરાવળ પાસે સ્થાપિત પ્રાચીન સ્થાપત્યોમાં સોમનાથ મંદિર સ્થાપિત છે. સોમનાથ શૈવપંથનું શ્રીકૃષ્ણ પુરાણ, સમૃદ્ધ અને મહત્વનું કેન્દ્ર છે. આજે પુરાણ મંદિરનું મારા સ્થાન મેળા મળે છે. 1951 માં આ ગામ મંદિરનું નિર્માણ થયું છે. સોમનાથ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરનાં અત્યંત પવિત્ર થયેલા 12 જ્યોતિર્લિંગોમાંનું શ્રીકૃષ્ણ છે.

2. કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર.

13 મી સદીનું કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર અને કોણાર્કનું કોણાર્કનું મંદિર સૌથી વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્થાપત્યો આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્યના પુરી જિલ્લામાં બંગાળના આખા પાસે કોણાર્ક સૂર્યમંદિર સ્થાપિત છે. આ મંદિરનું નિર્માણ 13

સી સદીમાં ગંગાવંશના રાજા નરસિંહવર્માના પ્રપત્નના સ્મારકમાં પથ્થુ હુલું. આ સ્મારક સાત અક્ષી વડે ખીંચાતા સ્વર્ણના સ્થૂળ નિર્માણ પદ્ધતિ છે. અત્રી 12 વિશાળ પેંડાં છે. આ સ્મારકનું નિર્માણ કાળા પથ્થરોમાંથી પથ્થુ હુલાથી તેની 'કાળા પેરોડા' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે.

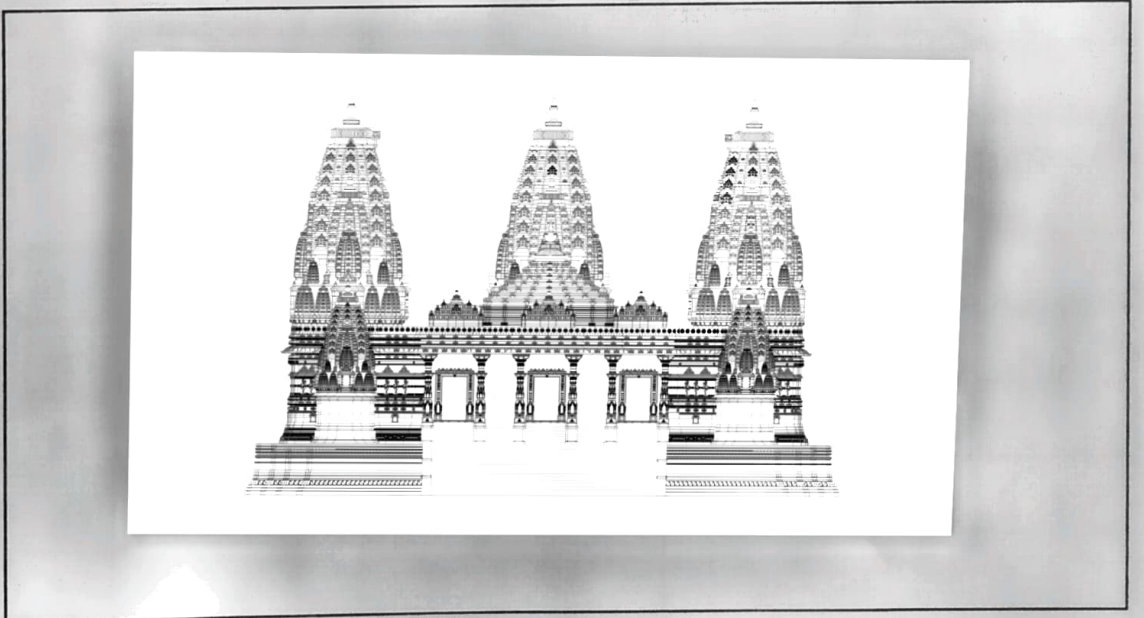
પ્રશ્ન - 9 માગ્યા મુજબ પ્રવૃત્તિ કરો.

1. નીચે આપેલ વિગતોનું સ્થાપત્ય, સાહિત્ય અને સંગીત અંગેની વર્ગીકરણ કરવાની વિગતો આપવી.

સ્થાપત્ય	સાહિત્ય	સંગીત
સ્થાપત્ય સ્થરો બાંધકામ.	કવિ, લેખકો દ્વારા લખાતો.	સંગીત સ્થરો સંગીતરજના માર્ગે
ઉ.દા. સજાનો, જગરો.	ઉ.દા. પદ્યાવત,	સ્થાપત્યનું સાધન છે.
હવાઓ, મિનારાઓ ગીતગોવિંદન.		ઉ.દા. સંગીત રજાવાર.

2. નીચે આપેલ બોક્સમાં નામ મુજબના ચિત્રો શોધી ચોટાડો.

1. સોમનાથ મંદિર

2. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

3. આપેલ કોષ્ટકમાં ખાલી જગ્યામાં યોગ્ય માહિતી ભરો.

ક્રમ	ગ્રંથ	રચયિતા
1.	પદ્મનાભ	મહુતાદ જાલસી
2.	ગીજકુહી પુબાંધ	પદ્મનાભ
3.	તુધલખનામા અને તારીખે દિલ્લી	અમીર ખુરાશી
4.	પ્રશ્નોત્તરસાહિત	ચંદબરદાઈ
5.	સિદ્ધાંત શિરોમણી અને લીલાવતી	ભાસ્કરાચાર્ય

ક્રમ	સ્થાપત્ય	સ્થળ
1.	રાણીની વાવ	પાટણ
2.	ઉપરગોદ	જૂનાગઢ
3.	કિર્તી તોરણ	લડજાગર
4.	ગૌતમ દેવપ્પલ	અમૃતસર
5.	કોણાકનું મંદિર	પુરી (ઓડીશા)

4. નીચેના શબ્દ ચોરસમાં પાંચ સ્થાપત્યો અને પાંચ ગ્રંથોના નામ ધૂપાયેલાં છે તે શોધી નીચે લખો.

કા	કિ	તા	જ	મ	હ	લ	કો	રા
ન	તી	આ	ગો	ના	રુ	પૃ	રા	લી
ડ	તો	પ	ગી	ધ	દ	સ્વી	થા	ની
દે	ર	વા	ત	ન	મ	રા	મી	વા
પ્ર	ણ	લે	ગો	સ	હા	જ	પ	વ
બં	ય	ખ	વિં	પૂ	લ	રા	ખા	ના
ધ	ના	છી	દ	બા	ય	સો	વ	ગ
વી	હિ	તો	પ	દે	શ	પે	ત	ર
વિ	જ	ય	સ્તં	ભ	રા	જી	શી	બા

સ્થાપત્યો

1. તાજમહલ
2. કિર્તીલિંગ
3. વિજયસ્તંભ
4. હુદ મહાલ
5. રાણીનાવાવ

ગ્રંથો

1. કિર્તીપદ્મ
2. વીરગિતિકા
3. પદ્મીરાજરાસો
4. વાગડદેવબંધ
5. પદ્મસાવત

SCE મૂલ્યાંકન

ક્રમ	અધ્યયન નિષ્પત્તિ	SCE મૂલ્યાંકન			ગુણ
		x	?	✓	
SS 7.14	મધ્યયુગીન સમયગાળા દરમિયાન એક સાથે થતી મુખ્ય ઐતિહાસિક પ્રગતિઓ દર્શાવે છે.				
SS 7.16	મધ્યયુગીન સમયગાળા દરમિયાન થયેલ સામાજિક-રાજકીય અને આર્થિક ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરે છે.				
SS 7.19	મંદિરો, કબરો અને મસ્જિદોનાં ઉદાહરણો દ્વારા વિશિષ્ટ શૈલી અને ટેકનોલોજીથી બંધાયેલા સ્થાપત્યોનું વર્ણન કરે છે.				

વાલીની સહી :

શિક્ષકની સહી :

તારીખ :